

קונטרס קל וחומר

הקדמה

במאמר זה אסכם בעז"ה את כללי קל וחומר, כפי שיצא לי בלמדי את הדפים הראשונים של מסכת קידושין. הכללים מבוססים על פשט הגמרא והתוספות. נעזרתי גם בספר 'הליכות עולם'¹, המסכם בשער הרביעי את כללי קל וחומר.

מהו קל וחומר

קו"ח הוא סוג של אינדוקציה - הסקה מן הפרט אל הכלל. על בסיס דוגמא שבה דינו של ב' חמור מא', אנו מבקשים לטעון שתמיד דינו של ב' צריך להיות חמור מא', או לכל הפחות שווה לו. אפשר להציג את מבנה הלימוד במידת 'קל וחומר' באמצעות טבלת משבצות. לצורך הנוחות, מספרתי את המשבצות:

1. מלמד - קל	2. למד - חמור
3. הקולא	4. החומרא
5. חומרא	6. ?

קו"ח הוא מידה שאינה בהכרח מבוססת על ההיגיון² - לעיתים נראה שהיא עובדת רק כי התורה אמרה שהיא עובדת, ובלבד שבונים אותה בהתאם לתבנית. כלומר, משלושה דינים נכונים נתונים אפשר להוציא דין רביעי שאינו נכון.

לדוג': ניתן לעשות קו"ח מכף למזלג - אני יודע שעם מזלג אפשר לאכול דברים שא"א לאכול עם כף, כגון שניצל, ואני יודע שאפשר לאכול מרק עם כף. אם זה כל מה שאני יודע, אז אני יכול ללמוד בקו"ח שאפשר לאכול מרק בעזרת מזלג.

1. רבי ישועה ב"ר יוסף הלוי. נולד באלג'יריה בערך בשנת ר' (1440). בשנת רכ"ז (1467) עבר לטולידו שבספרד, ושם חיבר את ספרו 'הליכות עולם' על כללי התלמוד ותולדות התנאים והאמוראים, שמבוסס בעיקר על 'ספר הכריתות' לר' שמשון מקינון, על כתבי הראשונים מפרשי התלמוד ובעיקר על הרמב"ם, וכן על הספר 'מבוא התלמוד' לר"ש הנגיד. הספר נדפס לראשונה בשנת ר"ן (1490) בליסבון שבפורטוגל ומאז פעמים רבות, ואף נדפסו לו פירושים והשלמות ע"י גדולי ישראל בדורות שאחריו, ביניהם החיבורים 'כללי התלמוד' של מרן ר' יוסף קארו ו'יבין שמועה' לר' שלמה אלגאזי.

2. הערת עורך: נראה שבשלב ראשון יש לסייג טענה זו, ולומר שברור שיש להשתמש בהיגיון בסיסי על מנת להגדיר שהדין הקל והחמור שייכים לאותו עולם תוכן שבמסגרתו ניתן להשוות אותם ולייצר יחס ביניהם.

עוד יש לשים לב שלעיתים משתמש המדרש בתבנית של קו"ח גם על מנת לנסח דין שנלמד במידת 'בנין אב' (המכונה לעיתים - 'מה מצינו').

כלומר, הקו"ח מתבסס על הנחה בלתי מוכחת, שהמידע שבידינו מאפשר לנו לקבוע יחס של קל לעומת חמור בין שני הדינים. מסיבה זו, כשאנו משתמשים במידה זו, אנחנו סומכים על כך שהתורה מספקת לנו מספיק מידע כדי שנוכל לדעת שהקל באמת קל והחמור באמת חמור, ולכן אין לראות את הדוגמא שהבאנו כסתם מקרה.

שלב לימוד קל-וחומר

לימוד תלמודי של קו"ח בנוי ממספר שלבים (שלושת השלבים הראשונים קיימים בכל דיון, השלב הרביעי והחמישי מופיעים בדרך כלל, ולעיתים הדיון מסתיים בשלב שישי או שביעי):

1. הצגה של שני דינים, וטענה שאחד תמיד חמור מהשני.
 2. הוכחה שאחד יותר חמור מהשני ע"י דוגמא של דין או סברא.
 3. הצגה של דין שקיים בקל, ואיננו יודעים שקיים בחמור.
 4. ניסיון לפרוץ.
 5. דחיית הפירכא.
 6. דחיית דחיית הפירכא.
 7. הגבלת מסקנת הקו"ח באמצעות עקרון 'דין לבא מן הדין להיות כנידון'.
- נפרט את השלבים השונים:

א. הצגה של שני דינים, שאחד חמור מהשני -

'חמור' פירושו באופן יחסי לנושא הדיון - כלומר, יותר שייך בו מה שאנחנו רוצים לומר.

לדוג': אם נרצה ללמוד ששטר קונה אשה מכך שכסף קונה (קידושין ה, א), נצטרך למצוא ראייה ששטר יותר קונה מכסף.

ב. הוכחה שאחד יותר חמור מהשני ע"י דוגמא של דין או סברא -

לפי תוד"ה 'מעיקרא' (קידושין ד, ב) אפשר להניח שלילת דין מסוים עקב חוסר ידיעה חיובית, ובעזרת שלילה זו לומר שא' חמור מב'. לדוג': אני יכול ללמוד קו"ח מחופה לכסף (שם ה, ב). ומה חופה שאינה קונה - גומרת, כסף שקונה - אינו דין שיגמור? אני לא יודע שחופה אינה קונה, אלא כיון שלא הצלחתי ללמוד שהיא קונה, אני מתייחס אליה כאינה קונה.

ג. הצגה של דין שקיים בקל, ואיננו יודעים שקיים בחמור - זהו שלב הלימוד.

ד. ניסיון לפרוך - אפשר לפרוך קו"ח בכמה דרכים:

א. **מה לזה שכן זה, תאמר בזה שאינו זה?** - אני אראה לך שהקל לא תמיד קל והחמור לא תמיד חמור, שהרי יש דין שבו הקל **ודאי** יותר חמור מהחמור. (לא יעזור לי להראות שיש דין חמור שקיים בקל ואני לא **יודע** שקיים בחמור, שכן יתכן שגם אותו הייתי לומד בקו"ח.)

ב. **'זה יוכיח'** - ישנן שתי אפשרויות להבין את פירכת 'זה יוכיח':

I. אביא לך דוגמא חיצונית לקו"ח, שמראה שהקו"ח הזה, בתצורתו הנוכחית, כלומר, המידע במשבצות 3-5, לא מביא את הלימוד הרצוי. לדוג' אם אני מנסה ללמוד שאמה תצא בחליצה בקו"ח מיבמה (קידושין ג, ב תוד"ה 'אין דבר אחר כורתה'), כך: ומה יבמה שאינה יוצאה בשטר יוצאה בחליצה, אמה שיוצאה בשטר אינו דין שתצא בחליצה? אז אוכל לומר לך אשה תוכיח, משום שאפשר לעשות קו"ח מיבמה לאשה בדיוק באותו אופן, ולא לשנות את המידע שבמשבצות 3-5, ואני **יודע** שהקו"ח הזה לא עובד, שכן באשה יש לי פסוק שמלמד אותי שאינה יוצאה בחליצה (בגמ' שם). אני מניח שע"י שהתורה פסלה לי את הקו"ח הזה פעם אחת, היא מלמדת אותי שהוא לא עובד אף פעם.

יש שתי אפשרויות להבין את רמת הפסילה של הקו"ח:

רמה גבוהה: זה מראה לי שהקו"ח הזה לא עובד גם במקרים שיותר קלים מאשה, שהרי עדיין יש פה תצורת קו"ח שלא עובדת. גם אם תוכיח לי שאשה יותר חמורה מאמה (ולכן הקו"ח פחות 'חזק' מאשר הקו"ח מיבמה לאמה), עדיין היה אפשר ללמוד את הקו"ח מיבמה לאשה, ובכל זאת לימדה התורה שלא אומרים אותו, לכן זה סימן שלא אומרים אותו בכלל.³

רמה נמוכה: זה מראה לי שהקו"ח לא עובד רק במקרים יותר חמורים מאשה (שהקו"ח פחות 'חזק') או שווים לה, וזה שהתורה הראתה לי שהקו"ח לא עובד, זה רק במקרים שחמורים כאשה ומעלה.

II. אני מראה לך דוג' חיצונית לקו"ח, שאולי הלמד שייך יותר אליה מאשר למלמד. לדוג' בקו"ח מיבמה לאמה (שם), אני מביא לך את הדוג' של אשה, ומעלה את האפשרות ללמוד אמה מאשה ולא מיבמה, כך: כמו שאשה לא יוצאה בחליצה, כך גם אמה לא תצא בחליצה.

הנפק"מ בין השיטות היא מה אצטרך לומר כדי לדחות את הפירכא. ראה להלן.

3. יש להעיר שתוד"ה 'ואין דבר אחר כורתה' (קידושין ג, ב) אינו מבין כך, אלא כאפשרות השנייה שנציג להלן.

ה. דחיית הפירכא -

לכל פירכא יש דרך לדחות אותה.

אם הפירכא היא מסוג 'מה לזה שכן זה, תאמר בזה שאינו זה?' - פירכא כזו אפשר לדחות רק⁴ אם נאמר 'כל זה אכניס בקו"ח', כך: אני רוצה ללמוד שאשה תיקנה בביאה מיבמה (קידושין ד, ב למטה). ומה יבמה שאינה נקנית בכסף - נקנית בביאה, אשה שנקנית בכסף - אינו דין שתיקנה בביאה? מה ליבמה שכן זקוקה ועומדת. תוד"ה 'מה ליבמה' טוען שאפשר לדחות פירכא זו, שהרי 'כל זה אכניס בקו"ח'. כלומר, אראה לך שהעובדה שהיבמה זקוקה ועומדת לא גורם לכך שניתן יהיה לקנות אותה ביותר דרכים, שכן אע"פ שהיא זקוקה, עדיין אינה נקנית בכסף. ואם אתה אומר שזה שהיא זקוקה ועומדת עושה אותה נקנית יותר בקלות, אז היא היתה אמורה להיקנות בכסף.

קיימת בעיה מובנית בדחייה באופן של 'כל זה אכניס בקו"ח', שכן ניתן באמצעות טענה זו להפוך את הגדרת הקל והחמור. כלומר, במקום להכניס את הדוגמא שבה החמור הוא קל בתוך הקו"ח, ולטעון שהיא איננה משנה את הגדרת המרכיבים, אטען הפוך: זה שאתה טוען שהקל קל והחמור חמור זה כלל לא נכון, באמת הקל חמור והחמור קל, וזה שהבאת דוגמא שהקל קל והחמור חמור זה בכלל לא רלוונטי, שכן אע"פ שהקל קל והחמור חמור, זה לא מצליח לשנות את הדין במקרה שבו הקל חמור והחמור קל.

ישנן שתי דרכים להתגבר על הבעייתיות הזו:

א. לטעון שאפשר להכניס רק סברא בדין, ולא דין בסברא, ולא דין בדין - כלומר, אם הקו"ח שלי מבוסס על זה שהקל יותר קל מהחמור מבחינה **דינית**, אזי אם מצאתי חומרא **סברתית** בקל, אוכל להכניס אותה בקו"ח, ולומר שזו סברא מאוד יפה, אבל היא אף פעם לא מתבטאת להלכה, שכן גם כשהיא קיימת, הקל עדיין יותר קל מהחמור. במילים אחרות: אני לוקח את המעלה שאמרת שיש בקל, ואני מראה שגם כשהיא קיימת, עדיין בשורה התחתונה הדין לא מושפע מהמעלה הזו, והקל עדיין יותר קל מהחמור.

לעומת זאת, אם מצאתי **דין** שיותר חמור בקל, אז לא אוכל להכניס אותו בקו"ח, שכן א"א לומר שאע"פ שהדין הזה קיים בקל הוא לא משפיע על חומרתי, וממילא על דיניו, שכן רואים בעליל, שהוא משפיע על הדין שלו.

ב. בניגוד לאפשרות א', לפיה אפשר להכניס בקו"ח רק סברא, בשיטה זו אפשר להכניס בקו"ח גם דין, ובתנאי שהקו"ח שלי מתבסס על הבדל דיני בין

4. א"א לדחות את פירכא 'מה לזה שכן זה, תאמר בזה שכן אינו זה?' עם טענת 'זה יוכיח' שמוכיחה שהחומרא שמצאת בקל אינה רלוונטית לדין (כלומר: אראה לך שהחומרא שמצאת בקל לא גורמת לאי קיום הדין שאני רוצה ללמוד, שכן מצאתי מקום שיש את החומרא הזו, ולמרות זאת הדין קיים במקום הזה). לא ברור לי למה, ברם כך נראה מתוד"ה ואין דבר אחר כורתה (ג, ב).

החמור לקל (כלומר, שהקל קל מבחינה דינית, והחמור חמור מבחינה דינית), ואת הדין שבאמצעותו ניסו לפרוך את הקו"ח, אני מגדיר כבעל משמעות משנית באמצעות סברא, ובכך חוסם את אפשרות הפיכת הקו"ח.

לדוג': הגמרא למדה קו"ח מקנין כסף באשה לקנין שטר באשה (קידושין ה, א): ומה כסף שאינו מוציא - מכניס. שטר שמוציא - אינו דין שיכניס? ופרכה: מה לכסף שכן פודים בו הקדשות ומעשר שני, תאמר בשטר שאין פודין בו הקדשות ומעשר שני? שזו פירכא דינית.

למרות זאת, תוס' (ד"ה שכן פודין בדף ה א) אומר שאפשר להכניס את זה שכסף פודה הקדשות ומעשר שני בקו"ח. כלומר, אע"פ שראית שיש חומרא בכסף, שהוא פודה הקדשות ומעשר שני, הרי החומרא הזו לא משפיעה על אי יכולתו להוציא באשה, ולכן יש להתעלם מהפירכא הזו.

על דבריהם מתעוררת השאלה: אם אני יכול להכניס דין שמנוגד לקו"ח שלי בתוך הקו"ח, למה שלא נהפוך את הקו"ח, ונאמר ששטר אינו מוציא יותר מכסף, שהרי אע"פ ששטר מוציא באשה, זה לא עוזר לו לפדות הקדשות ומעשר שני?

על שאלה זו צריך לענות, שכאשר יש לי שתי אפשרויות להכניס דין בקו"ח, עלי לבחון איזה אפשרות יותר מסתברת. במקרה שלנו מסתבר יותר שכסף באמת מוציא באשה פחות משטר, והדין שכסף מוציא יותר בהקדשות ומעשר שני פחות נוגע לכוחו להוציא באשה, כיון שהנושא של הקו"ח הוא הוצאה באשה, ולא הוצאה בהקדשות ומעשר שני. ולכן אעדיף את הצורה הזו של הקו"ח, ולא את הצורה ההפוכה.

פירכת 'זה יוכיח' - אפשרי לפורכה עם טענת 'מה לזה שכן זה, תאמר בזה שכן אינו זה?' לפי כל הבנה של פירכת זה יוכיח (שהובאו לעיל) הדרך לפורכה שונה:

א. לפי הרמה הגבוהה של ההבנה הראשונה של פירכת 'זה יוכיח' (ראה לעיל ד 2 א רמה גבוהה. כלומר, אני מביא ראיה שהקו"ח בתצורה שהבאת לא עובד במקום אחר, גם אם במקום האחר הקו"ח פחות 'חזק', כיון שהלמד בקו"ח המקורי יותר קרוב בחומרתו למלמד מאשר הלמד בקו"ח האחר (שלא עובד) קרוב בחומרתו למלמד), אני צריך לפרוך את הקו"ח במקום האחר שהבאת. בדוגמא דלעיל שרציתי ללמוד שאמה תצא בחליצה בקו"ח מיבמה, אני צריך לפרוך את אותו קו"ח (שלא עובד) ששימש לפירכא בין אשה ליבמה.

ב. לפי הרמה הנמוכה של ההבנה הראשונה של פירכת זה יוכיח (ראה לעיל ד.ב.1 - רמה גבוהה. כלומר, אני מביא ראיה שהקו"ח בתצורה שהבאת לא עובד במקום אחר שבו הקו"ח חזק יותר או שווה בחזקו), אני צריך להראות שהקו"ח המקורי חזק יותר מאשר הקו"ח האחר שהבאת. ובדוגמא דלעיל אני צריך להראות שאשה יותר חמורה מאמה, ולכן למרות שהקו"ח מיבמה לאשה לא עובד, הקו"ח מיבמה לאמה כן צריך לעבוד.

ג. לפי ההבנה השניה של פירכת זה יוכיח (ראה לעיל ד.ב.1 - רמה נמוכה), מספיק להוכיח שאין דמיון מלא בין הלמד בקו"ח המקורי לבין המקבילה שהבאת, ואז אפשר לתלות את אי קיום הדין המבוקש במקבילה, בהבדל שמצאתי בין הלמד למקבילה. ובדוגמא דלעיל אני צריך למצוא הבדל בין אמה לאשה שרלוונטי לדין יציאתן בחליצה. לדוגמא: אפשר לטעון שאם אשה היתה יוצאה בכסף (כמו אמה) אז באמת הייתי לומד את אמה מאשה ולא מיבמה.

ו. דחיית דחיית פירכא -

דחיית טענת 'כל זה אכניס בקו"ח' - אפשר לפרוך את טענת 'כל זה אכניס בקו"ח', אם אראה שהמעלה-הלא-משפיעה שאמרת שיש בקל באמת כן משפיעה, והסיבה שהיא לא משפיעה במקרה שהבאת היא, שהיא מלכתחילה אינה אמורה להשפיע על המקרה הזה מסיבה חיצונית שמונעת ממנה להשפיע, ואותה סיבה חיצונית לא קיימת במקרה שאותו אני רוצה ללמוד, ולכן שם המעלה כן תשפיע.

לדוג': בקו"ח מיבמה לאשה לגבי קניית אשה בביאה (קידושין ד, ב), שפרכנו מה לאשה שכן אינה זקוקה ועומדת, תאמר ביבמה שכן זקוקה ועומדת? שאמרנו שלכאורה אפשר להכניס את כל זה בקו"ח, שלמרות זקיקותה אינה נקנית בכסף, אז זה סימן שהסברא הזו לא משפיעה. על זה אפשר לענות שהיא לא משפיעה על קניין כסף מפני שאינה אמורה להשפיע על קניין כסף, שכן בקניין כסף יש סיבה חיצונית שמונעת להסתפק בו בקניית יבמה, והיא שכל זקיקותה היא לשם הקמת שם לאחיו המת על ידי הביאה, ולכן זקיקותה כן משפיעה על קנייתה של היבמה בביאה, וממילא לא ניתן ללמוד ממנה קניין ביאה באשה שאינה זקוקה.

פריכת טענת 'מה לזה שכן זה' שפרכה את טענת 'זה יוכיח' - לפי תוד"ה 'ואין דבר אחר כורתה' (ג, ב) אפשר לפרוך את טענת 'מה לזה שכן זה' ע"י צד שווה. אם יש שני מקרים שבהם לא שייך דין מסוים, וכל המשותף לשני המקרים האלו משותף גם למקרה שלישי, שבו אינני יודע אם נוהג הדין המסוים, לא יעזור לי להביא קו"ח ממקרה חיצוני, שיראה שבמקרה השלישי אמור לנהוג הדין המסוים, כיון שאם הדין המסוים ינהג במקרה השלישי, יצא שלשני המקרים הראשונים אין צד שווה שגורם לדין שלא ינהג, שהרי אותו צד שווה שייך גם במקרה השלישי, והוא (הצד השווה) לא מונע מהדין המסוים לנהוג במקרה השלישי.

לדוגמא: אם יש לי אשה ושפחה כנענית שלא יוצאות בחליצה, וכל המשותף ביניהם משותף גם לאמה (הצד השווה בין כולן הוא שיוצאות בשטר), ויש לי קו"ח שאמה עבריה יוצאה בחליצה, אז אפשר להוכיח שהקו"ח לא נכון, שהרי אם היה נכון, יוצא מכאן שיש לי שני דברים שלא יוצאים בחליצה בלי צד שווה שגורם לכך. וא"א לומר שהצד השווה הגורם הוא שכן יוצאים בשטר, שהרי גם אמה יוצאה בשטר וכן יוצאה בחליצה. לכן צ"ל שהקו"ח לא נכון, ואמה באמת לא יוצאת בחליצה.

אפשרות נוספת להסביר את דחיית דחיית פירכא ע"י צד שווה, היא לומר שבאמת אין פה סיבה לוגית שלא נלמד את הקו"ח, אלא זו אחת מן הדרכים שהתורה מראה לנו שהקו"ח לא עובד. כמו שהוא לא עובד לא באשה ולא בשפחה, כך הוא לא יעבוד גם פה. לא יכול להיות שהקו"ח לא יעבוד בשפחה ובאשה, ובאמה כן, שכן אין לאמה שום יתרון על אשה ושפחה (בצידן השוה).

תוספת ביאור: ההנחה היא שאם התורה פסלה לי קו"ח מיבמה לאשה, יש רק סיבה אחת בלבד שהיא תפסול אותו, ואם ראיתי שפסלה את אותו קו"ח לשפחה כנענית ולאשה, אני מבין שיש לשני הדברים שהתורה פסלה צד שווה, ואם יש את הצד השווה הזה גם לאמה, אוכל לדעת שהתורה פסלה גם בו את הקו"ח, למרות שעל כל אחד בנפרד הייתי יכול לומר מה לזה שכן זה.

ז. **דיו לבא מין הדין להיות כנידון** - יש שני סוגים של 'דיו': דיו אתחילת דינא, ודיו אסיפא דדינא:

דיו אתחילת דינא: בלתי אפשרי שהדין המופיע במשבצת 6 (המסקנה הנלמדת) יהיה חמור מהדין המופיע במשבצת 5 (הדין החמור שמצאנו בקל). הדוג' המפורסמת לדיו אתחילת דינא זה לגבי הקו"ח שמופיע בתורה על מרים, "וואביה הלא ירוק ירק בפניה הלא תכלם שבעת ימים". אז אם מאביה היתה נכלמת שבעה ימים, אז מהשכינה יותר משבעה ימים! אלא שלא אומרים כזה דבר, אלא דיו לבא מן הדין (שכינה) להיות כנידון (אביה).⁵

דיו אסיפא דדינא: בלתי אפשרי שהדין המופיע במשבצת 6 (המסקנה הנלמדת) תהיה חמורה מהדין המופיע במשבצת 4 (הדין שגרם לנו לחשוב שהחמור חמור). לא הצלחתי למצוא בזה היגיון או סברא, לדוג' אם אני מוכיח שיהודה יותר חזק מיוסי, שכן את הדלת שיוסי לא הצליח לפתוח בכלל, יהודה הצליח לפתוח חצי. ואני יודע שיוסי הצליח לפתוח את דלת אחרת לגמרי, לא כ"ש שיהודה יצליח לפתוח את הדלת לגמרי? 'דיו' יאמר שא"א ללמוד שיהודה יצליח לפתוח את כל הדלת אלא רק חצי...

הדוגמא שמצאנו בש"ס ל'דיו' כזה היא במשנה בב"ק (פרק ב משנה ה), שם מובא ויכוח בין רבי ישמעאל לחכמים, רבי ישמעאל רצה ללמוד קו"ח כזה: שן ורגל חייב נזק שלם ברשות הניזק, ופטור ברה"ר. וקרן חייב חצי נזק ברה"ר, אז אלמד קו"ח שקרן חייב נזק שלם ברשות הניזק.

חכמים דחו אותו בטענת 'דיו אסיפא דדינא', ואמרו לו שכיון שלמדת שקרן חמורה יותר משן ורגל מזה שקרן משלם חצי נזק היכן ששן ורגל פטור, לא ניתן ללמוד מקו"ח זה שקרן ישלם נזק שלם.

5. מובא בגמ' ב"ק כה, א.

הגמרא מבארת שם שגם רבי ישמעאל אינו חולק על עצם קיומה של מגבלת 'דיו' זו לקו"ח, אלא שהוא סובר שהיכן שה'דיו' מבטל לגמרי את הלימוד מהקו"ח, לא מתחשבים ב'דיו'.

עד כאן קונטרס קו"ח.

יהי רצון שע"י עיסוק במידות שהתורה נדרשת בהם נזכה לשכל של תורה!